

TARİX VƏ SİYASƏT

UOT 94 (479.24)

İSMAYIL HACIYEV**NAXÇIVANDA HƏRBİ-SİYASİ VƏZİYYƏT
(1918-1920-ci İLLƏR)**

Məqalədə Fevral inqilabından sonra bolşeviklərin siyasi hakimiyyətə gəlməsi ilə Cənubi Qafqazda yaradılan idarəetmə qurumları və bunların Naxçıvan diyarındakı nümayəndələrinin fəaliyyətindən bəhs olunur. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilir ki, 1918-1920-ci illər boyu ermənilər Naxçıvanda, Ordubadda, Vedibasarda, Zəngəzurda və başqa bölgələrimizdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi zorakılıqlara başlayaraq bu bölgələrin etnik vəziyyətini öz xeyirlərinə dəyişmək və milli dövlətlərini yaratmaq planlarını həyata keçirməyə başlamışlar. Müəyyən edilmişdir ki, erməni işğalçılarına qarşı mübarizənin əsas ağırlığı Naxçıvanın yerli könüllü müdafiə dəstələrinin və bu dəstələrə rəhbərlik edən qəhrəman oğullarımızın üzərinə düşmüşdür.

Naxçıvan bölgəsinin qorunmasında və onun Azərbaycanın tərkibində qalmasında Türk hökumətinin və onun dəstəyi ilə bağlanmış Moskva və Qars müqavilələrinin də mühüm rolu olmuşdur. Çar və Sovet Rusiyası, ingilis və amerikan qüvvələri də Naxçıvanı Ermənistanla qatmaq siyasətləri və bu istiqamətdə əməli addımlar atsalar da Azərbaycan hökuməti və yerli qüvvələr buna imkan verməmişlər.

Açar sözlər: Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi, Zaqafqaziya Komissarlığı, Azərbaycan, Naxçıvan, Milli Komitə, Ermənistan, siyasi mübarizə, hərbi mübarizə.

1917-ci ilin Fevral inqilabı keçmiş Rusiya imperiyasının bütün ərazilərində olduğu kimi, Cənubi Qafqazda, o cümlədən Naxçıvanda da tamamilə yeni siyasi şərait yaratdı. Martın 3-də diyarda mülki hakimiyyət yeni yaradılmış Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə – OZAKOMA verildi. Bu komitə regionun əsas millətlərini Dövlət Dumasında təmsil edən deputatlardan ibarət idi.

Həmin ilin aprel ayının sonlarından bu Komitə Naxçıvan bölgəsinə və onun ayrı-ayrı qəzalarına öz səlahiyyətli nümayəndələrini təyin edərək, burada bir sıra inzibati dəyişikliklər həyata keçirməyə başladı.

Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin 1917-ci il 26 aprel tarixli qərarı ilə Burhan bəy Maqsudov Naxçıvan qəzası üzrə xüsusi müvəkkil təyin edildi. Sentyabrın 1-də onu Baxşəli ağa Şahtaxtinski əvəz etdi [6, s. 51]. Ordubad qəzası üzrə müvəkkil vəzifəsinə isə keçmiş pristav Bendukidze təyin edildi. Ermənilərin təhriki ilə Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi 1917-ci ilin iyulun 18-də Mxitaryantsı da Naxçıvan qəzası üzrə müvəkkil təyin etdi. Müvəkillərin təyin edilməsi ilə 1917-ci ilin ortalarından başlayaraq Naxçıvanda yerli hakimiyyət orqanlarının – qəza və kənd ictimai təşkilatlarının icraiyyə komitələrinin təşkilinə başlandı.

1917-ci ilin yazında Naxçıvan və Culfa şəhərlərində, Şahtaxtı dəmiryolu stansiyasında əsgər deputatları sovetləri təşkil olunmağa başlandı.

Bu dövrdə Naxçıvanda siyasi təşkilatlar – Müsavat partiyasının, Daşnaksutyun partiyasının yerli təşkilatları, “Hümmət” qrupu, Məzlumları Müdafiə Komitəsi fəaliyyətlərini genişləndirirdilər.

1917-ci il Fevral inqilabından sonra Naxçıvan, Culfa, Ordubad şəhərlərində azərbaycanlı və erməni əhalisinin nüfuzlu şəxsləri tərəfindən Müsəlman və Erməni milli şuraları yaradılmağa başlandı. Tədricən bu şuralar əsas idarəetmə funksiyalarını öz əllərində cəmləşdirirdilər.

Ermənilər hələ 1917-ci ilin əvvəllərindən Naxçıvan bölgəsində separatçılıq hərəkatlarına başlamışdılar. “Milli komitələr” adı altında Naxçıvanın ermənilər yaşayan kəndlərində hərbi dəstələr yaradılır və rusların köməyi ilə hərbi ləvazimatlar əldə edirdilər. Bu işdə onlara Qafqazın Nijde yaxından kömək edirdi [5, s. 16].

Oktyabr siyasi çevrilişindən sonra Gürcüstan menşevikləri, “Müsavat” nümayəndələri, “Daşnaksutyun” partiyasının və sağ eserlərin nümayəndələri noyabrın 15-də müstəqil Zaqafqaziya hökumətini – Zaqafqaziya Komissarlığını təşkil etdilər. Bu Komissarlığın əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri diyarı bolşeviklərin təsirindən qorumaq və Türkiyə ilə münasibətləri nizamlamaq məsələsi idi.

Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Türkiyə hərbi komandanlığı arasında 1917-ci il dekabrın 5-də Ərzincan barışıqı imzalandı. 1918-ci il yanvarın 14-də isə Türkiyə komandanlığı sülh danışıqlarına başlamaq təklifi ilə Komissarlığa müraciət etdi. Müəyyən səbəblərdən əvvəlcə buna reaksiya verilmədi. Lakin türk qoşunlarının irəlilədiyini görən Zaqafqaziya Komissarlığı 1918-ci il fevralın 6-da Qafqaz cəbhəsinin komandanı Vahib paşaya teleqram göndərərək Türkiyə ilə sülh danışıqlarına razı olduğunu bildirdi.

Cənubi Qafqazda olduğu kimi Naxçıvanda da ermənilər öz fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Onlar bölgədə olan rus qoşunlarının zabıt heyəti ilə əlaqəyə girərək silah-sursat əldə edir, rus əsgər və kazaklarını müsəlmanların əleyhinə qaldırırdılar. Xüsusən İrandakı rus qoşunlarının təchizat bazası olan Culfada ermənilər külli miqdarda silah ələ keçirərək erməni kəndlərində təşkil edilmiş dəstələrə paylamışdılar [4, s. 27-28]. Müsəlman Milli Komitəsi ermənilərin silahlanmasının qarşısını almaq məqsədilə bəzi tədbirlər görsə də bunun elə də bir əhəmiyyəti olmadı.

Rusiyanın Qafqaz Cəbhəsi komandanının 13 dekabr 1917-ci il tarixli əmri ilə Erməni korpusunun yaradılmasına başlanıldı. General F.Nazarbəyovun başçılıq etdiyi korpus Qafqaz cəbhəsində Rus ordusunda vuruşan erməni könüllülərindən təşkil olunurdu. Artıq 1918-ci ilin yayına qədər erməni korpusunda 30 batalyon təşkil olunmuşdu, ki, onların tərkibində 10 mindən çox əsgər və zabıt var idi. Rusiya ərazisində də erməni könüllü hərbi dəstələri yaradılaraq Cənubi Qafqaza göndərildi.

Bütün bunlar Cənubi Qafqazda erməni hərbi qüvvələrinin fəallaşmasına səbəb oldu. Nəticədə 1918-ci ilin fevral-mart ayları ərazində Naxçıvan ərazisində 30-a yaxın kənd məhv edildi. Həmin dövrdə təkcə İrəvan, Sürməli, Eçmiədzin və Yeni Bəyazid qəzalarında 199 müsəlman kəndi dağıdılmışdı [5, s. 20].

Rus qoşunları Naxçıvanı tərk etdikdən sonra Naxçıvan Milli Komitəsinin könüllüləri Cəfərqulu xanın göstərişi ilə Şahtaxtı və Dəmirçi stansiyaları arasındakı körpüləri və dəmir yolunu sıradan çıxarmağa, Şahtaxtı stansiyasında rus ordusunun hərbi anbarını partlatmağa nail oldular [12, s. 42-43].

Martın əvvəllərində Naxçıvan şəhərində və ətraf kəndlərdə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında başlanan müharibə təqribən iki ay yarım davam etdi. Aprelin 14-də Naxçıvan şəhərində ermənilərlə azərbaycanlılar arasında sülh bağlandı. Razılaşmaya əsasən şəhərin iki komissarı – Rəhim xan və Harazyan tərəfindən idarə edilməsi nəzərdə tutulurdu.

1918-ci ilin fevralın 23-də Cənubi Qafqaz Komissarlığının əvəzinə yeni orqan – Cənubi Qafqaz seymi öz işinə başladı. 1918-ci ilin aprelin 28-də müsəlman fraksiyasının təzyiqi ilə Zaqafqaziya Seymi müstəqil Cənubi Qafqaz Federativ Respublikasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi və yeni hökumət yaradıldı. Hökumətin başçısı A.Çxenkeli idi.

Türk qoşunları bir sıra uğurlu əməliyyatlar həyata keçirdilər. Cəfərqulu xanın Maku xanlığına, Kərim xan İrəvanlının başçılığı ilə heyətin Mehmet Vahib paşanın yanına getmələri, Naxçıvan diyarına qoşun hissələrinin göndərmələri xahişi öz nəticələrini verməkdə idi. 1918-ci il mayın 17-də Xəlil bəyin başçılığı ilə ilk türk hərbi nümayəndə heyəti Naxçıvana gəldi. Müsəlman Milli Komitəsinin sədri Mirzə Nəsrullah bəy başda olmaqla naxçıvanlılar Xəlil bəyi böyük hərarət və sevinclə qarşıladılar. O bölgəyə gəldikdən sonra burada sabitliyi və əmin-amanlığı bərpa etmək məqsədi ilə bir sıra tədbirlər gördü. Yerlərdə asayışı təmin etmək üçün Şahtaxtında və Şərurda məhəlli hökuməti, lazımi miqdarda jandarm təşkilatı yaradıldı. Naxçıvan şəhərində gənclərdən ibarət könüllü qoşun hissələri təşkil edilməyə başlandı.

Şərur azad edildi. XI diviziyanın komandanlığı Andranikin Naxçıvana hücum etdiyini nəzərə alaraq iki alayı təcili Naxçıvana göndərdi. Andranik 8 min əsgər, 4 top, 6 pulemyot və s. qüvvə ilə iyun ayının 20-də Naxçıvan bölgəsinə soxuldu. Naxçıvanda uğradığı məğlubiyyətdən sonra Andranik geri çəkilərək Bakıya getmək istəyirdi. Onun quldur dəstəsi Ordubadın Bist və Nəsirvaz kəndlərindən keçərək, Oxçuçayı vadisi ilə Zəngəzura çəkildi və Gorusda məskən saldı.

Türkiyənin XI Qafqaz diviziyası 1918-ci il iyulun əvvəllərində Uluxanlı, Sədərək, Şərur, Şahtaxtı ətrafındakı erməni dəstələrini məğlub edərək Naxçıvan şəhərinə yaxınlaşmağa başladı. İyul ayının 20-21-də baş vermiş şiddətli döyüşlərdən sonra şəhər erməni qüvvələrindən təmizləndi. Az müddətdən sonra Culfa rayonu da ermənilərdən azad edildi [4, s. 53-55].

Naxçıvan bölgəsi türk qoşunlarının nəzarətinə keçdikdən sonra burada Osmanlı sisteminə uyğun inzibati idarəetmə sistemi yaradılmağa başlandı. XI diviziyanın alay komandiri Sürəyya bəy Naxçıvan hökuməti – məhəllə rəisi (qəza rəisi) təyin edildi. Sürəyya bəyin əmri ilə Naxçıvan Milli Komitəsi ləğv edilərək yerinə jandarm, ədliyyə və bələdiyyə idarələri yaradıldı. Ordunun Təbrizə getməsi ilə əlaqədar, Sürəyya bəyin yerinə mayor Əli Şəfiq bəy təyin edildi. Türk komandanlığı Naxçıvanda hərbi vəziyyət elan etmiş, yerli əhalidən özünümüdafiə dəstələri təşkil etmişdi.

Mudros sülhünə görə Türkiyə qoşunları 1918-ci il noyabrın 1-də Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldu. Naxçıvanı tərk edən Əli Şəfiq bəyin yerinə Mirzə Nəsrullah Əmirov yerli hökumətin başçısı təyin edildi [4, s. 43].

1918-ci il noyabrın 18-də Araz-Türk Cümhuriyyəti yaradıldı. Bu dövlət qurumunun parlamenti, hökumətxanası, xəzinədarlığı, milis idarəsi yaradıldı. Hökumətin rəisi Əmirbəy Nərimanbəyov idi. Taborlar yaradılmış, Naxçıvanın müdafiəsi üçün onlar səfərbər olunmuşdu. 1919-cu ilin əvvəlində Milli Şura, sonra isə “Naxçıvan Türk hökuməti” yaradıldı.

1919-cu il fevralın əvvəlində Qafqazdakı ingilis hərbi komandanlığının əmri ilə Lauten Naxçıvan rayonunun general qubernatoru təyin edildi. İngilislər Naxçıvanın Ermənistan qatılması ideyasını müdafiə edirdilər. 1919-cu ilin fevralın 26-da Cəfərqulu xan və Milli Şuranın digər üzvləri general-qubernator Lautenə məktub göndərərək bölgənin Ararat Respublikasına verilməsinə etirazını bildirdilər.

Azərbaycan Demokratik Respublikası bütün çətinliklərə baxmayaraq, Naxçıvan bölgəsi ilə, Araz-Türk hökuməti ilə əlaqələri möhkəmləndirməyə çalışırdı.

İngilislər ermənilərlə belə razılaşırdılar ki, əgər onlar Qarabağın və Zəngəzurun Azərbaycana verilməsini qəbul edərlərsə, Qars və Naxçıvanın onların nəzarəti altına keçməsinə kömək edəcəklər. İngilislərin bölgədə niyyətlərinə mane olmaq üçün Azərbaycan hökuməti 1919-cu il 28 fevralda Naxçıvan general-qubernatorluğu yaratdı. Bəhram xan Naxçıvanski

general-qubernator təyin edildi. Təqribən 20-gündən sonra onu Əliyar Haşimbəyov əvəz etdi [4, s. 59]. Martın 31-də Kəlbali xan Naxçıvanski Cənub-Qərbi Azərbaycan-Naxçıvan general-qubernatorunun hərbi işlər üzrə köməkçisi təyin edildi [3, f. 894, siy. 1, iş 22, v. 80].

Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan Respublikasının müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi barədə mayın 3-də Devi və Dro tərəfindən birgə əmr imzalandı [6, s. 156]. Azərbaycan hökuməti və naxçıvanlılar buna qəti etirazlarını bildirdilər. Cəfərqulu xanın başçılığı ilə naxçıvanlılar Varşamyan "hökuməti"ni boykot edirdilər. Varşamyan özü etiraf edirdi ki, faktik olaraq Naxçıvanda onların hakimiyyəti yoxdur.

1919-cu il iyunun sonu-iyulun əvvəllərində ingilis qoşunları Naxçıvanı və Ermənistanı tərk etməyə başladılar. Bundan istifadə edən Naxçıvan əhalisi erməni işğalçılarına qarşı tədricən əsil müharibəyə çevrilən azadlıq mübarizəsinə başladı. Ermənilərə qarşı vuruşan könüllülərin sayı 10 minə çatırdı. Ermənilərin bölgədəki ağalığına son qoyulması ilə nəticələnən əsas hərbi hadisələr iyul ayının ikinci yarısında baş verdi [6, s. 180].

Naxçıvan bölgəsində ingilislərin himayəçiliyi ilə yaradılmış erməni idarəçiliyi iflasa uğradı. Azərbaycanın baş naziri N.Yusifbəylinin parlamentdə çıxışında (1919, 28 avqust) qeyd etdiyi kimi, İrəvan quberniyasının bütün türk rayonu, o cümlədən Naxçıvan istilaçıları devirərək... Azərbaycanla birləşməyə hazır olduğunu bildirdi.

Qarabağ general-qubernatorluğunda Naxçıvan bölgəsinə aid müvəkkil olan Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvanın general-qubernatoru təyin edildi. 1919-cu ilin avqustunda az bir müddətdə Ordubadda olduqdan sonra qubernatorluq Naxçıvan şəhərinə köçərək öz səlahiyyətlərinə başladı.

Erməni ağalığına son qoyulduqdan sonra bölgənin idarə edilməsində çox mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Əslində hakimiyyət üç qüvvənin əlində idi. Bu isə kəskin fikir ayrılığının ortaya çıxmasına səbəb olurdu.

Fikir ayrılığını aradan qaldırmaq üçün S.Cəmillinski Xəlil bəyi Naxçıvan qoşunlarının baş komandanı, Kəlbali xanı isə onun köməkçisi təyin etmişdi.

Paris sülh konfransı polkovnik V.Haskeli Ermənistanın, sonra Azərbaycanın və Gürcüstanın Ali Komissarı təyin etmişdi. Haskel ilə 1919-cu il 29 avqustda Azərbaycan hökuməti arasında Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının idarə olunması məsələsinə dair saziş razılaşdırıldı. 12 maddədən ibarət olan həmin layihədə bir sıra məsələlər nəzərdə tutulurdu. Haskel ermənilərlə görüşdən sonra həmin layihəni 21 maddəyə qaldırdı və Azərbaycan, Ermənistan hökumətlərinə göndərdi. Yeni layihədə Azərbaycanın maraqlarına zidd olan maddələr yer almışdı. Azərbaycan hökuməti etirazını bildirsə də, Haskel bunu qəbul etmədi. Bölgənin yenidən itirilməsi təhlükəsi Naxçıvan rəhbərliyini müdafiə səciyyəli bir sıra əlavə tədbirlər görməyə vadar etdi.

1919-cu il oktyabrın 24-də Naxçıvana gələn C.Rey burada 13 bəndlik bəyanatını elan etdi. Naxçıvan liderləri öz mövqelərində qalaraq C.Reyin təkliflərini qətiyyətlə rədd etdilər. Naxçıvan əhalisinin inadlı mübarizəsi və Azərbaycan hökumətinin ciddi söyləri nəticəsində ermənilərin bölgəni bitərəf rayona çevirmək və orada Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq yolu ilə Naxçıvanı Azərbaycandan ayırmaq cəhdləri boşa çıxdı.

1919-cu ilin sonu – 1920-ci ilin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində hərbi-siyasi vəziyyət yenidən gərginləşməyə başladı. Naxçıvan mahalını işğal etmək üçün ermənilər Vedibasardan Ordubada qədər bütün sərhəd boyu və Zəngəzur qəzasının sərhəd boyu ərazilərində silahlı qüvvələr yerləşdirirdi. Erməni silahlıları Zəngəzur mahalında 120 müsəlman kəndini dağıtmış, 70 kəndin əhalisini isə tamamilə məhv etmişdi. Qafan və Mehri bölgələrində, Oxçu dərəsi və

Gıgıdərəsi ərazilərində, Ordubada yaxın kəndlərdə vəhşiliklər törədilmiş, yalnız 216 nəfər azərbaycanlı Ordubadın kəndlərində sığınacaq tapa bilmişdi [6, s. 240-242]. Ordubadın bir sıra kəndlərində yaşayan ermənilər də sakit qalmır, aranı qarışdırırdılar.

1920-ci ilin martında ermənilərin Naxçıvan sərhədlərinə hücumları daha intensiv xarakter almışdı. Naxçıvanda real hakimiyyət əvvəlki kimi Milli Komitənin əlində idi. Xəlil bəyin başçılığı ilə türk qoşunlarının bir hissəsi hələ də burada idi. Belə bir şəraitdə Şərurun azərbaycanlı əhalisi daşnak dəstələrinin cinayətkar əməllərinə etiraz əlaməti olaraq üsyan qaldırmışdı. Üsyançıların köməyinə Naxçıvan Milli Komitəsi tərəfindən Kəlbəli xan və Xəlil bəy başda olmaqla silahlı dəstələr gəldi. Şərur qəzasından ermənilər qovuldular.

Naxçıvanda baş verən hərbi-siyasi proseslərə Türkiyədə aparılan milli-azadlıq hərəkatının da mühüm təsiri var idi. Ermənilər Naxçıvanı ələ keçirməklə həm Naxçıvanın təbii ehtiyatlarına yiyələnmək, həm də Türkiyənin Azərbaycan ilə əlaqəsini təmin edən yeganə koridoru bağlamaq istəyirdilər.

Bunu bilən Türk hökuməti buraya daha səriştəli bir şəxsi – XI diviziyanın qərargah rəisi mayor Veysəl bəyi və Əli Teymur bəyi göndərdi. Onlar yerli silahlı qüvvələrin başçıları ilə bölgənin daha etibarlı müdafiəsi üçün bir sıra tədbirlər gördülər [13, s. 31-33].

Yeni Türk hakimiyyəti Sovet Rusiyası ilə əlaqələr yaratmaqda maraqlı idi və bunun Naxçıvan-Zəngəzur yolu ilə mümkün olacağını başa düşürdü. Sovet Rusiyası 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan Cümhuriyyətini devirdikdən sonra Naxçıvan bölgəsində gərgin vəziyyət yaranmışdı. Belə ki, Çiçerin ermənilərin mübahisəli ərazilərlə bağlı mövqeyini dəstəkləyərək, Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli ərazilər kimi tanınmasını, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan, Culfa və Ordubadın Ermənistanla verilməsini təkid edirdi. Orconikidze isə iyulun 16-da Lenin və Çiçerinə göndərdiyi teleqramda Azərbaycanın iştirakı olmadan Ermənistanla sülh bağlamağın düzgün olmadığını qeyd edirdi.

1920-ci il iyulun 11-də Vedibasarı ələ keçirən erməni nizami hissələri Naxçıvan istiqamətində hücumla keçdilər. İyulun 14-də Dəhnə boğazını ermənilər tutdular və hücumlarına davam edərək Şərur qəzasını da işğal etdilər [10, s. 34]. İyulun 27-də Ermənistan hökuməti Naxçıvan Milli Şurasına ultimatum göndərdi. Ultimatumda 2 sutka ərzində şəhərin təhvil verilməsi, Naxçıvan və Şərur qəzalarının əhalisi adından bu qəzaların Ermənistan hakimiyyətinə tabe etdirilməsi, türklərin, müsəlman qaçqınların və Azərbaycandan gəlmiş təşviqatçıların bölgədən çıxarılması..., dəmir yolunun Ermənistanla verilməsi tələb olunurdu [12, s. 82-83]. Lakin bu ultimatum Naxçıvana çatdırıldığı zaman burada artıq Sovet hakimiyyəti qurulmuşdu və ermənilərə cavab Naxçıvan Hərbi İnqilab Komitəsi tərəfindən verilmişdi.

İyulun 27-də XI Qırmızı Ordunun dəstələri Naxçıvana daxil oldu. İyulun 28-də isə Xəlil paşanın 200 nəfərlik süvari dəstəsi də Naxçıvan gəldi.

1920-ci il iyulun 28-də M.Bektaşov (sədr), A.Qədimov, F.Mahmudbəyov, Q.Səlimov, A.Kazımov, Q.Babayev – həmin gün, iyulun 28-də Naxçıvan HİK Azərbaycan SSR XKS-in sədri N.Nərimanova məktub göndərdi. Həmin məktubda deyilirdi: “Naxçıvan xalqının böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan SSR-in ayrılmaz tərkib hissəsi kimi tanıyıb” [9, s. 152]. N.Nərimanov Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qurulması məsələsinə toxunaraq demişdir: “Naxçıvan rayonu daşnakların bütün zülmünü yaşamış Qafqaz rayonudur... Bu rayon həqiqətən də bir tərəfdən özünü daşnaksakanların, digər tərəfdən isə qəzəbli farsların hücumundan müdafiə edirdi. Naxçıvan rayonunun yalnız bir arzusu var idi: ... Qırmızı Azərbaycanın vasitəsi ilə mümkün qədər tez xilas olmaq” [13, s. 72].

Ermənistan hökuməti ilə münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədi ilə Naxçıvan HİK 29 iyul 1920-ci il tarixində daşnak hökumətinə sülh danışıqlarına başlamaq və qan tökülməsinə son qoymaq təklifi ilə müraciət etdi. Lakin daşnaklar bu təklifi rədd etmiş və tələb etmişdir ki, “Naxçıvan və Şərur qəzalarının bütün əhalisi bəyan etməlidirlər ki, onların yaşadıkları qəzalar Ermənistan Respublikasının ayrılmaz hissəsidir”.

Naxçıvan diyar əhalisinin daşnak hökuməti tərəfindən verilmiş ultimatumla bağlı Naxçıvan İnkilab Komitəsi 1920-ci il 1 avqustda Şahtaxtında erməni dəstəsinin komandanına belə yazırdı: “... Naxçıvan rayonunun zəhmətkeşləri boyunlarından monarxiya idarəçiliyini devirmiş, hətta nə vaxtsa daşnak əsarətinin boyunlarına taxılması imkanını belə rədd etmişdir. Naxçıvan rayonunun əməkçi xalqı özünü RSFSR ilə ittifaqda olan Azərbaycan Sovet Respublikasının ayrılmaz hissəsi elan etmişdir. Bu xalq heç vaxt Ermənistanın zəhmətkeş əhalisinə qarşı düşmənçilik etməyib və bundan sonra da etməyəcək və yalnız daşnakların əsarətçilərinə qarşı mübarizə aparacaq” [13, s. 73].

1920-ci ilin oktyabrında Gəraf Əsgərov Naxçıvan İnkilab Komitəsinin sədri təyin edildi. Azərbaycan İnkilab Komitəsinin 5 oktyabr tarixli qərarı ilə Bahadur Vəlibəyov isə fəvqəladə komissar təyin edildi [5, s. 145]. B.Vəlibəyovun fəaliyyəti, əslində bölgəni Ermənistanla verməyə yönəlmişdi.

RSFSR-lə Ermənistan arasında 1920-ci il avqustun 10-da müqavilə bağlandı. Müqavilənin bağlanması ərəfəsində Sovet Rusiyası daşnak hökumətinin Naxçıvana qarşı hərəkətlərini açıq şəkildə dəstəkləyərək bu məsələdə güzəştə getməyə hazır idi.

Bolşeviklərin Naxçıvanla bağlı planları yerli əhalidə də narahatlıq yaratmışdı. B.Şahtaxtinski V.Leninə 13 avqust 1920-ci il tarixli məktubunda bildirirdi ki, Naxçıvan əhalisi Sovet Rusiyasının Naxçıvanı daşnaklara verməsini qəbul etmir. B.Şahtaxtinski V.Leninə 20 sentyabr məktubunda da yazırdı ki, Naxçıvanın Ermənistanla güzəştə gedilməsi Türkiyə ilə əlaqələrin bilərəkdən pozulması deməkdir.

Naxçıvan bölgəsində hərbi-siyasi vəziyyəti Orconikidze, Çiçerin, Leqran bilərəkdən, məqsədli şəkildə mürəkkəbləşdirir və bu əraziləri Ermənistanla vermək üçün canfəşanlıq edirdilər. Leqranın Çiçerin və Leninə göndərdiyi teleqramlarda məsələnin mahiyyəti açıq-aşkar bildirilir: “Naxçıvan vilayətinin Ermənistanla, Qarabağın isə Azərbaycana məxsus olmasını tanımağı, Zəngəzur məsələsinin isə Naxçıvanla sıx əlaqəli olduğunu, Naxçıvanın Ermənistanla məxsusluğunun qəbul ediləcəyi təqdirdə, Zəngəzurdan da əl çəkməyi (Ermənistanla verməyi – İ.H.) təklif edirdi” [5, s. 156]. 23 sentyabr teleqramında da Leqran Ermənistan ərazisi ilə Türkiyəyə tranziti təmin etmək üçün Zəngəzurun və Naxçıvanın ermənilərə verilməsinə təkid edirdi.

Ermənilər Zəngəzur və Naxçıvanda vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişmək üçün ciddi-cəhdlə çalışırdılar. 1920-ci il sentyabrın 6-da Ermənistan hökuməti Naxçıvan İnkilab Komitəsinə məktub göndərərək, Sovet Rusiyası ilə bağlanmış sazişə əsasən Şahtaxtı-Culfa dəmiryolunun onlara verilməsini tələb etdi.

Türk və sovet qoşunları bu dövrdə ilk dəfə olaraq ermənilərə qarşı birgə döyüşə girdilər. Birinci Qafqaz alayı və türk süvari batalyonu sentyabrın 18-də Ordubad şəhərini, oktyabrın əvvəllərində isə bütün Ordubad qəzasını daşnaklardan azad etdilər. Türklərin Ermənistan ordusuna qarşı keçirdiyi uğurlu əməliyyatlar daşnakların Naxçıvanı işğal etməsinə mane oldu.

Bu zaman əsas məqsəd Şahtaxtını və Şəruru ermənilərdən geri almaq və Türkiyə ilə Naxçıvan arasında əlaqəni bərpa etmək idi. Hücum əməliyyatlarının keçirilməsi Türk ordusuna həvalə olundu və Veysəl bəyin sədrliyi ilə Naxçıvan Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Bölgədə hərbi səfərbərlik elan olunmuş, kəndlərdə könüllü dəstələr yaradılmışdı. Noyabrın 7-də baş-

lanan hücum nəticəsində Xok, Qarabağlar və Şahtaxtı ermənilərdən azad edildi. Noyabrın sonu-dekabrın əvvəllərində bütün Şərur qəzası ermənilərdən təmizləndi.

Çiçerin, Leqran, Qaraxan yenə də Türkiyənin şərqi vilayətlərindən Ermənistanı ərazi ayrılmasına, Naxçıvanın Ermənistanı verilməsinə israr edirdilər. B.Şahtaxtinskiy Çiçerini geniş məktubunda Naxçıvan, İrəvan-Culfa dəmir yolu və digər ərazilər barədə Azərbaycanın mövqeyi çatdırılırdı. Bununla belə, bolşevik hökuməti Ermənistanı öz tərəfinə çəkmək üçün Naxçıvan və Zəngəzuru onlara vermək istəyirdi. Bolşeviklərin bununla bağlı planlarını Stalinin 1920-ci il noyabrın 9-da Bakıda səsləndirdiyi fikir də təsdiq edirdi: “Əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasını bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, orada Sovet hökuməti yaranarsa vermək olar”.

Stalin Leninə yazdığı bir məktubda bildirdi ki, əgər Türkiyə Ermənistanda möhkəmlənsə onda Azərbaycanla ümumi sərhədə malik olacaqdır. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün indiki vəziyyətdən istifadə edərək Ermənistanı sovetləşdirmək lazımdır, erməni sovet çivi ilə Türkiyə ilə Azərbaycan arasına girmək lazımdır.

1920-ci il dekabrın 2-də Türkiyə ilə daşnak Ermənistanı, Sovet Rusiyası ilə Sovet Ermənistanı arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin II və XII maddələri bilavasitə Naxçıvanla bağlı idi. İkinci maddəyə görə Naxçıvanın sərhədləri aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilirdi: Kükü dağı – Həməsür dağı – Qurdqulaq kəndi – Saat dağı – Arpaçay evləri – Gömürlü dağı – Saraybulağı. Ermənistan hökumətinin bu sərhədlər daxilində yerləşən Naxçıvan bölgəsinin ərazisinə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara müdaxilə etməyəcəyi, bu ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarəçilik forması yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. On ikinci maddəyə görə isə Türkiyə Şərur – Şahtaxtı – Naxçıvan – Culfa yolu və İran – Maku – Ermənistan tranzit yolunun təhlükəsizliyinə təminat verirdi [f. 28, siy. 1, iş 55, v. 86; 6, s. 337].

1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistan İnqilab Komitəsi Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulduğunu elan etdi. Noyabrın 30-da Azərbaycan KP MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasında Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması müzakirə edildi və geniş qərar qəbul edildi. Həmin qərarla Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında artıq heç bir sərhədin olmaması, Zəngəzurun isə Ermənistanı verilməsi barədə xüsusi bəndlər var idi. Naxçıvanın adı çəkilməsə də sonradan artırılmışdı. Bununla belə, 1920-ci il dekabrın 2-də RSFSR ilə Sovet Ermənistanı arasında bağlanmış hərbi-siyasi sazişlə daha da möhkəmləndirilirdi. Həmin sazişin 3-cü maddəsinə görə Rusiya Sovet hökuməti Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistan SSR tərkibinə daxil olduğunu rəsmən tanıdı.

Türkiyənin yeni hökumətinin Sovet hökumətinə 27 dekabr 1920-ci il tarixli notasında Naxçıvanın və Qarabağın əhalisinin bu rayonların Ermənistanı verilməsinə qəti etiraz etdiyini bildirilirdi.

Naxçıvanın Ermənistanı verilməsi haqqında xəbərlər bölgə əhalisinin kəskin etirazına səbəb oldu. Naxçıvanlılar yalnız Azərbaycanın tərkibində qalacaqlarını Ermənistan hökumətinə və Sovet Rusiyasının nümayəndəsi Leqranın nəzərinə çatdırırdılar [8, s. 44-45].

Dekabrın 28-də Ermənistan Sovet hökuməti Naxçıvanı müstəqil Sovet Respublikası kimi tanıdığını və daşnakların ona qarşı ərazi iddialarından imtina etdiyini rəsmən elan etdi. Burada da erməni hiyləsi əks olunmuşdu. Ermənilər Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində yox, müstəqil respublika kimi tanımışdı. Bu Ermənistanın gələcək ilhaq siyasətindən xəbər verirdi.

Naxçıvan bölgə əhalisinin qətiyyətli mübarizəsi, Türkiyə hökumətinin ədalətli mövqeyi

və keçirilmiş rəy sorğusu nəticəsi Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasını şərtləndirdi. Moskva və Qars müqavilələri isə bunu əbədi etdi.

Göründüyü kimi, Naxçıvan diyarının əhalisinin mübarizliyi nəticəsində ermənilər məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Bu mübarizə təkcə 1918-1920-ci illərdə deyil, sonrakı illərdə də davam etdirildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): f. 28, siy. 1, iş 3.
2. ARDA: f. 28, siy. 1, iş 68.
3. ARDA: f. 410, siy. 1, iş 148.
4. İbrahim Ethem Atnur. Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 496 s.
5. İsmayılov K. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920). Bakı: Turxan, 2019, 200 s.
6. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: BDU, 1996, 328 s.
7. Rəhimov K.N., Sadıqov S.H. Naxçıvan 1920-ci illərin burulğanında // Dirçəliş, 1992, № 1, s. 40-46.
8. Sadıqov S.H. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı: Elm, 1995, 142 s.
9. Zeynalova T.M. Azərbaycanda dövlət quruculuğu tarixindən (1920-1930). Bakı: Elm, 2004, 176 s.
10. Ünüvar V. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Naxçıvan: Əcəmi, 2006, 104 s.
11. Гулиев Дж.Б. К истории образования второй республики Азербайджана. Баку: Азернешр, 1997, 163 с.
12. Мадатов Т.А. Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР. Баку: АН Азерб. ССР, 142 с.
13. Нифталиев И. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). Баку: Тəhsil, 2009, 256 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: haciyev.i1951@gmail.com

Ismail Hacıyev

MILITARY-POLITICAL SITUATION IN NAKHCHIVAN (in 1918-1920)

The paper provided information about the activities of the governing bodies established in the South Caucasus and their representatives in the Nakhchivan region after the February Revolution when the Bolsheviks came to power. As a result of the research, it is determined that, during 1918-1920, the Armenians started mass violence against the Turkic-Muslim population in Nakhchivan, Ordubad, Vedibasar, Zangezur, and other regions, and began to implement plans to change the ethnic situation of these regions for their benefit and create their national state.

It was found that the main burden of the struggle against the Armenian aggressors fell on the local volunteer defense groups of Nakhchivan and our heroic sons leading these groups.

The Turkish government and the treaties of Moscow and Kars signed with its support also played an essential role in protecting the Nakhchivan region and keeping it part of Azerbaijan. Although Tsarist and Soviet Russia, British and American forces also pursued policies to annex Nakhchivan to Armenia and took practical steps in this direction, the Azerbaijani government and local forces did not allow it.

Keywords: *Special Transcaucasian Committee, Transcaucasian Commissariat, Azerbaijan, Nakhchivan, National Committee, Armenia, political struggle, military struggle.*

Исмаил Гаджиев

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ В НАХЧЫВАНЕ (1918-1920-е ГОДЫ)

В статье рассказывается об управленческих структурах, созданных на Южном Кавказе после Февральской революции с приходом большевиков к политической власти, и о деятельности их представителей в Нахчыванском крае. В результате исследований установлено, что в течение 1918-1920 гг. армяне, начав массовое насилие против тюрко-мусульманского населения в Нахчыване, Ордубаде, Ведибасаре, Зангезуре и других регионах, приступили к осуществлению плана по изменению этнического положения этих регионов в свою пользу и созданию своего национального государства. Было установлено, что основная тяжесть борьбы с армянскими захватчиками легла на местные отряды добровольческой обороны Нахчывана и наших героических сыновей, возглавляющих эти отряды.

Правительство Турции и подписанные при его поддержке Московское и Карское соглашения также сыграли важную роль в защите Нахчыванского региона и сохранении его в составе Азербайджана. Несмотря на то, что царская и Советская Россия, английские и американские силы проводили политику присоединения Нахчывана к Армении и предпринимали практические шаги в этом направлении, правительство Азербайджана и местные силы не допустили этого.

Ключевые слова: *Особый закавказский Комитет, Закавказский Комиссариат, Азербайджан, Нахчыван, Национальный комитет, Армения, политическая борьба, военное сражение.*

Daxilolma tarixi: İlk variant 02.07.2021

Son variant 06.08. 2021